

A A O O O A
T AĞ A Ag> > Ğ M

Dr. Cahit BAŞDAŞ

Dünya üzerinde oldukça geni bir co rafyada (yakla k 11 milyon km².) konu ulan Türk dilinin ya ayan lehçe ve a zlar aras ndaki fonetik, morfolojik ilgi, büyük ölçüde tespit edilmi tir. A z ara t rmalar , yaz dili ara t rmalar na k yasla daha s n r l d r.

19. yüzy ldan itibaren Anadolu a zlar üzerine çe itli derleme, kar la t rma ve incelemeler yap ld .¹ Yabanc ara t rmac lar taraf ndan ba lat lan a z ara t rmalar , 1940'1 y llardan itibaren yerli ara t rmac lar n katk s ile geli erek devam etmi tir.

Ba ta Anadolu a zlar olmak üzere, bütün Türk a zlar n n tasnifi ve a z atlas n n haz rlanabilmesi için, derleme çal malar n n bir an önce tamamlanmas gerekir. Günümüzde Anadolu a zlar ndan derlenen baz metinler esas al narak çe itli kar la t rmalar ve tasnif çal malar yap lm t r.² üphesiz bu eserler, uzun süren zahmetli çal malar n, sabr n, bilgi ve birikimin de erli ürünleridir.

As l konuya geçmeden önce, Türk dili ve özellikle a z ara t rmalar aç s ndan önemli oldu unu dü ündü üm bir hususu ifade etmekte yarar görüyorum. A z ara t rmalar için yeterli teknik donan m ve imkâna sahip olmad m z bilinen bir gerçektir. Ayr ca Anadolu a zlar yla ilgili mevcut metinlerin önemli bir bölümü, yabanc ara t rmac lar, lisans ö rencileri ve amatör ki iler taraf ndan derlenmi tir.³ Bu tür metinlerde baz ses özelliklerinin dikkatten kaçmas ya da tam olarak tespit edilememi olmas ihtimali oldukça yüksektir. Söz konusu metinlerin s hhati konusunda ciddi endi elerimiz vard r. Bu bak m dan a z ara t rmalar ve tasniflere esas al nan metinlerin ihtiyatla de erlendirilmesi gerekir.

1991 y l nda Malatya-Akçada yöresinde derleme yaparken baz yerle im birimlerinde⁴ birer damak sesi olan *g, k* ünsüzlerinin di eti ünsüzleri *c, ç* gibi telâffuz edildi ine tan k olduk. Ayn yerle im birimlerinde, farklı ki ilerden titizlikle derledi imiz metinlerde, düz-ince ünlüler (*e, i*) yan ndaki hemen bütün *g, k* ünsüzlerinin düzenli olarak s ras yla *c* ve *ç*'ye dönü tü ünü tespit ettik. Benzer de i melerin ba ta Karadeniz olmak üzere Anadolu'nun ba ka yörelerinde de görülebilece i dü üncesiyle, ara t rmac lar n alan n geni lettik.

Tarihî metinlerde ve ça da Türk lehçelerinde *g>c, k>ç* de i melerinin örneklerine rastlanmad . Me hur Temel f kralar ve Karadenizli taklitlerinden

¹ Fazla bilgi için bk. Z. Korkmaz (1990), *Anatolian Dialects, Handb ch Der T rkischen Sprachwissenschaft*, Teil I, Akademia Kiado, Budape t; Tuncer Gülensoy (1981), *Anadol we R meli Ağzları Bibliyografyası*, Ankara.

² Anadolu a zlar n n en kapsaml tasnifi Leyla Karahan taraf ndan yap ld : L. Karahan (1996), *Anadol Ağzlarının Sınıflandırılması*.

³ Benzer tespitler, Z. Korkmaz (1975: 143-172); L. Karahan (1996: IX) ve A. Buran (1996: 9) gibi önemli ara t rmac lar taraf ndan da yap lm t r.

⁴ Bu yerle im birimleri, ilgili çal m m zda "II. A z Bölgesi" olarak adlandır lm t r. (C. Ba da , 1992).

duydu umuz bu ses de i melerinin gerçekten Karadeniz Bölgesi a zlar nda olup olmad ın anlamak amacıyla inceledi imiz Rize li A zlar (Günay 1978) adlı eserinde, söz konusu ses de i meleri örneklerine rastlanmad . Ancak Ahmet Cafero lu tarafından Rize yöresinden derlenen metinlerde, bahse konu olan de i meler gösterilmiştir (Cafero lu 1994: 257-302). Aynı yöreden insanlarla bire bir yapılan görüşmeler, Cafero lu'nun tespitini doğrulamaktadır. Bu durum, derlenen metinlerin s hhati ile ilgili olarak ifade etti imiz endi elere örnek teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

$g > c$, $k > ç$ de i meleri, Anadolu'nun farklı yörelerinde da n k biçimde (Malatya, Kuzeydo u Anadolu, Do u Karadeniz) ve Kosova Türk a zlar nda görülmektedir. Bazı ara t r mac lar tarafından Anadolu a zlar ın tasnifinde bir ölçü olarak değerlendirilen⁵ bu ünsüz de i meleri, ad geçen yörelerde, her zaman birlikte ve sadece ince ünlüler yanında meydana gelmiştir.

A z özellikleri, etnik yapıyla yakından ilgilidir (kr . Korkmaz, 1971: 21-32). Buna göre $g > c$, $k > ç$ de i melerinin görüldü ü Malatya, Rize, Trabzon, Erzurum ve Kosova Türk a zlar ın tekkülünde, aynı etnik kökenden olan Türk gruplarının rol oynad ı söylenebilir. Batı Rumeli Türk a zlar ıyla Kuzeydo u Anadolu a zlar ı arasında bağlantı vardır. Batı Rumeli'nin Türkle mesinde, Kuzeydo u Anadolu'da yaayan Türk unsurlar önemli rol oynamıştır. *Rumeli'de ilk Türk yerleşmesi XIV. yüzyılda Gelibolu - Edirne çevresinde oldu ğ u ilk yerleşenler, Kuzeydo ğ Anadolu Türkleri idi* (Nemeth, 1983: 160). Nemeth'in ifadesine göre, *Osmanlılar XV. yüzyılda egemenliklerini Anadolu'nun kuzeydo ğ bölgelerine yaydılar ve bu bölgedeki Müslüman, yani Türk öğelerini, muhtemelen değişik dönemlerde, Batı Rumeli'ye yerleştirdiler. Batı Rumeli ağzının oluşmasında Kuzeydo ğ Anadolu Türkçesinin rolü oldukça önemlidir* (Nemeth, 1983: 161). Yöre halkından bazı yazarların nakletti ğ i rivayetlere göre, Do u Anadolu bölgesinin batısında bulunan *Malatya/Akçadağ* yöresi halkının ataları da muhtemelen Do u Karadeniz'den gelmiştir (Ba da , 1992: 119, 125, 138, 142).

Anadolu ve Kosova Türk a zlar ında tespit etti imiz $g > c$, $k > ç$ de i meleri örneklerinin bir bölümü aşağıda sıralanmıştır.

1. A a A ğ a

a. Erzurum Yöresi Ağzlarında:

Ovacık bucağının bazı yerleşmelerinde, *İspir* ilçesinin güney, ve *Narman*

> ğ

$g>c$ de i mesinin gerçekte ti i bölgelerde, aynı artlarda $k>ç$ de i mesine rastlanır.

beçar < bekâr(K AT-287)	dönerçen<dönerken(K AT-301)
çeman < keman(K AT-281)	içen < iken (K AT-301)
çim < kim (K AT-292)	içi < iki (K AT-287)
çör < kör (K AT-293)	türçi < türkü (K AT-297)
çöyli < köylü(K AT-296)	yüşek < yüksek(K AT-294)

c. Trabzon Yöresi Ağzlarında:

Trabzon merkez, Sürmene, Araklı ve Yomra a zlarında, $g>c$, $k>ç$ de i melerine sık rastlanır (kr . Karahan, 1996: 100; Cafero lu, 1994: 184).

ğ > ğ

Daha çok ince ünlülü kelimelerin başında görülen bu de i me, birkaç örnekte hece başında da görülmektedir.

cece < gece (K AT-157)	cöyüs < göyüs(K AT-245)
cel- < gel- (K AT-148)	cöz < göz (K AT-157)
cel n < gelin (K AT-147)	cül- < gül- (K AT-245)
cibi < gibi (K AT-243)	cün < gün (K AT-245)
cit- < git- (K AT-244)	cüzel < güzel (K AT-151)

> ğ

$g>c$ de i mesinin meydana geldi i yörelerde, aynı artlarda $k>ç$ de i mesi görülmektedir.

baçire < bakire(K AT-245)	çöy < köy (K AT-244)
çefen < kefen (K AT-245)	çümler < kimler(K AT-184)
çendi < kendi (K AT-244)	çünçü < çünkü (K AT-245)
çiraz < kiraz (K AT-183)	erçeg < erkek (K AT-242)
çötü < kötü (K AT-245)	esçi < eski (K AT-243)

d. Malatya Yöresi Ağzlarında:

Malatya/Akçadağ yöresinde yapt ım z derleme ve a z ara t rmas ın sonucunda, özellikle ilçenin kuzey ve kuzeybat ındaki da l k yerle im birimlerinde $g > c$, $k > ç$ de i melerine s kça rastlanmaktadır. Ba l ca *Kadıbrahim*, *Keklikpınarı*, *Res l şağı* ve *Develi* köylerinde, düz-ince ünlüler (e,i) yan ndaki kelime ba ve hece ba g ünsüzü, düzenli olarak c 'ye dönü mü tür. Bu yerle im bölgelerinde k ünsüzü, ayn ko ullarda düzenli olarak $ç$ olmu tur. Söz konusu de i meler, ilgili çal mam zda "II. A z Bölgesi" için karakteristik temel fonetik özellikler aras nda de erlendirilmi tir (Ba da , 1992).

Yörede derleme yapan Doktora ö rencisi Ar . Gör. M. Hazar' n ifadesine göre; Pütürge ilçesinde de benzer ünsüz de i melerine rastlanmaktadır.

g > ğ

Yöre a zlar nda düz ince ünlüler (e,i) yan ndaki kelime ve hece ba g ünsüzü ço unlukla c 'ye dönü mü tür.

c der < gider (AYA-118)	cibi < gibi (AYA-139)
cel- < gel- (AYA-120)	cidih < git- (AYA-126)
cel n < gelin (AYA-136)	cidilar < git- (AYA-126)
ceri < geri (AYA-137)	cidiniz < git- (AYA-128)
cet r- < getir- (AYA-124)	cirdi < girdi (AYA-124)

> ğ

Akçadağ yöresi a zlar nda, $g > c$ de i mesinin gerçekte ti i hemen her yerle im biriminde, ayn artlarda $k > ç$ de i mesine rastlan r.

çendi < kendi (AYA-126)	derçe < derken (AYA-139)
çendir < kendir (AYA-132)	herçes < herkes (AYA-137)
çesek < kesek (AYA-141)	içi < iki (AYA-139)
çim < kim (AYA-124)	mahçeme < mahkeme (AYA-124)
çi i < ki i (AYA-122)	sançi < sanki (AYA-121)

2 Ağ a

Kosova Türk Ağzlarında:

Rumeli ve Kosova Türk a zlar , ba ta Nimetullah Haf z olmak üzere, çe itli bilim adamlar taraf ndan incelenmi tir (Haf z 1985, 1996; Gülensoy 1996). Nimetullah Haf z, Be inci Milletler Aras Türkoloji Kongresine sundu u tebli inde, $g > c$, $k > ç$ ünsüz de i melerinin Kosova Türk a zlar nda en s k rastlanan ünsüz de i meleri oldu unu ve

bu de i melerin söz konusu a zlar için en önemli özelliklerden biri oldu unu ifade etmiştir (Haf z 1985: 127). *B ünsüz de ğişmeleri, Y gosla ya'da sadece Kosova ağızlarında ol şmaktadır. Sırp, Hırvat ve Arnav t dillerine geçen Türkçe kelimelerde de aynı ünsüz de ğişmeleri görülmektedir. B de ğişmelerden olarak ince ünlülerden önce gelen k ve g'ler ç ve c olmaktadır* (Haf z 1996: 226).

N. Haf z' n derlemelerinden seçti imiz örneklere göre, Kosova Türk a zlar nda $g > c$, $k > ç$ de i meleri, ço unlukla düz ince ünlüler yan nda meydana gelmekle birlikte baz yuvarlak ince ünlüler yan nda da görülmektedir.

g > ğ

Anadolu a zlar nda oldu u gibi, ince ünlüler yan ndaki kelime ba ve hece ba g ünsüzünün düzenli olarak c'ye dönüşü ü görülmektedir.

cebe	< gebe (N.H.II-226)	cülce	< gölge (N.H.I-129)
cel-	< gel- (N.H.II-231)	cün	< gün (N.H.I-129)
cibi	< gibi (N.H.I-129)	cünü	< gönül (N.H.I-129)
cit-	< git- (N.H.II-226)	cürdi	< gördü (N.H.II-231)
cül	< gül- (N.H.II-226)	hanci	< hangi (N.H.I-129)

> ğ

Hemen hemen $g > c$ de i mesiyle aynı artlarda meydana gelen bu de i me, Kosova Türk a zlar nda daha çok düz ince ünlüler yan nda görülür.

çeçi	< keçi (N.H.II-128)	erçen	< erken (N.H.I-129)
çel	< kel (N.H.II-128)	içi	< iki (N.H.I-129)
çim	< kim (N.H.II-128)	leçe	< leke (N.H.I-129)
çi i	< ki i (N.H.II-226)	teçe	< teke (N.H.II-231)
çüpek	< köpek (N.H.II-226)	üçüs	< öküz (N.H.I-129)

O

Anadolu'da Erzurum, Rize, Trabzon ve Malatya-Akçada yöresi a zlar ile Kosova Türk a zlar nda ince (ço unlukla düz) ünlüler yan ndaki kelime ba ve hece ba patlay c damak ünsüzleri g, k, düzenli bir eilde öne kayarak k smen s z c la m ve

Ayr ca $g > c$, $k > ç$ de i melerinin meydana geldi i yöre halklar n n ayn etnik temele dayand n söylemek mümkündür.

A A A